

Prof. dr hab. Henryk Chałupczak

Lublin, 5 września 2023 r.

Tel: 605 455 144

e-mail: henryk.chalupczak@mail.umcs.pl

Recenzja

rozprawy doktorskiej mgr. Jakuba Chmielewskiego pt.

Judenrat w Lublinie (1940 – 1942), Lublin 2023, ss. 626.

1. Wybór tematyki badawczej.

Polityka III Rzeszy wobec podbijanych narodów i państw, w tym szczególnie problematyka Zagłady, należy także współcześnie do najbardziej istotnych obszarów badawczych. W tym zakresie, mimo perspektywy historycznej, szerokiej literatury przedmiotu, wiele kwestii pozostaje nadal otwartych i dyskusyjnych. Kontrowersje dotyczą zagadnień tak podstawowych jak koncepcje, realizacja i realizatorzy tej polityki, jej uwarunkowania, wielowymiarowość, reakcja na nią poszczególnych państw oraz społeczeństw. Do takich obszarów należy bez wątpienia tematyka polityki III Rzeszy wobec ludności żydowskiej, w tym szczególnie w Polsce. Tu należy podkreślić, że w okresie międzywojennym w II Rzeczypospolitej mieszkało prawie 3,5 milionów Żydów, posiadali oni rozległe życie polityczne, religijne, gospodarcze i kulturalne. Po zajęciu w roku 1939 ziem polskich przez Niemcy i Związek Radziecki na terenie Generalnego Gubernatorstwa przebywało około 1,4 mln Żydów, na ziemiach wcielonych do Rzeszy – 600 tysięcy zaś w strefie radzieckiej 1,4 milionów. W latach 1939 – 1943 Żydzi, w skali europejskiej zostali, w sposób zorganizowany i bestialski, prawie całkowicie wymordowani.

Wybór tematyki rozprawy oceniam jako trafny a podjęte przez mgr. J. Chmielewskiego badania jako bardzo potrzebne. Wybór Lublina i Judenratu

w tym mieście – jako pola badawczego - nie był na pewno przypadkowy. W przededniu wojny miasto zamieszkiwała społeczność żydowska licząca około 43 tys. osób ($\frac{1}{3}$ ogółu populacji), natomiast po jej wybuchu na skutek przemieszczeń ludności, liczba Żydów zmieniła się, jesienią 1939 r. spadając do około 37 tys., na początku 1941 r. zbliżając się do 50 tys., zaś w następstwie przesiedlenia poprzedzającego utworzenie getta wiosną tego roku, zmalała do nieco ponad 34 tys. W momencie rozpoczęcia likwidacji getta wiosną 1942 r. przebywało w nim około 38 tys. Żydów.

Ważne znaczenie, przy wyborze tematyki badawczej, miał niewątpliwie fakt, iż zagadnienie funkcjonowania Judenratu, jako reprezentanta ludności żydowskiej w Lublinie w latach 1939 – 1942, nie doczekało się jeszcze pełnego monograficznego ujęcia. Z tego też powodu rekonstrukcja i analizy jego zadań, struktury, działalności, mają szczególny walor. Takie właśnie badania, dogłębne, szczegółowe, oparte na solidnej bazie źródłowej, są szczególnie cenne. Pozwalają na postawienie i zweryfikowanie wielu hipotez i tez badawczych odnoszących się tak do istoty polityki antyżydowskiej III Rzeszy jak i reakcji na nią społeczności żydowskiej i jej instytucji. Jest to jednocześnie tematyka trudna, wymagająca dociekliwości, krytycyzmu, posiadająca liczną ale często przyczynkarską literaturę oraz niepełne i rozproszone źródła archiwalne. Należy też mieć świadomość, że podjęte w rozprawie zagadnienie w niektórych wymiarach budzi kontrowersje, jak np. ocena charakteru działań Judenratów, zachowań niektórych ich przywódców i członków, stosunek do nich ludności gett, reakcji społeczeństwa polskiego na niemiecką politykę eksterminacji milionów ludzi, sąsiadów, tylko z powodu bycia Żydami.

Trzeba podkreślić, że rozważania J. Chmielewskiego stanowią dobrą i potrzebną kontynuację badań dotyczących okupacyjnych losów społeczności żydowskiej, m.in. I. Trunka, D. Pohla, B. Musiała, D. Silberklanga, B.

2. Założenia badawcze i struktura rozprawy.

We Wprowadzeniu Autor stwierdza, że *“Głównym założeniem badawczym [rozprawy - przyp. H. Ch.] jest przekonanie, że antysemicka polityka Niemców determinowała działanie RŻ [Rady Żydowskiej – przyp. H. Ch.]: władze postrzegały ją jako bezwolne narzędzia wcielania w życie swych poleceń, zaś wszelki sprzeciw był bezwzględnie karany”*. Dalej dodaje, że *“przyjęto założenie, że przy pogłębiającej się nędzy Żydów wysiłki Judenratu celem poprawy ich położenia były bezowocne i nie zapobiegły wzrostowi śmiertelności i ujemnemu przyrostowi naturalnemu wskutek głodu i chorób”* /s. 8/.

Autor cele pracy podzielił na główne i szczegółowe. Formułując je i podkreślając, że Judenrat w Lublinie nie stanowił dotąd przedmiotu odrębnych pogłębionych badań, w kontekście celów głównych rozprawy stwierdził, że *dysertacja stanowi próbę zapelnienia tej istotnej luki badawczej poprzez możliwie wieloaspektowe przedstawienie nie tylko struktury instytucji i jej możliwości na tle oczekiwań i potrzeb społeczności, ale również tworzących RŻ [Radę Żydowską – przyp. H. Ch.] ludzi. Jednocześnie ważnym składnikiem pracy jest osadzenie Judenratu w kontekście zmieniającej się i brutalizującej polityki Niemców względem Żydów* /s. 8/.

Autor zadeklarował jednocześnie następujące cele szczegółowe: *„określić zmieniającą się w czasie i przestrzeni pod wpływem wielu czynników liczbę i strukturę zawodową ludności, ustalić, jak jej przepływ rzutował na kształt aparatu administracyjnego RŻ [Rady Żydowskiej – przyp. H. Ch.], opisać, płaszczyzny działania i świadczonej pomocy, określić, jak*

zarządzenia władz wydawane na poziomie GG [Generalnego Gubernatorstwa – przyp. H. Ch.] i lokalnie implementował Judenrat i jak to odbijało się na warunkach egzystencji, a co za tym idzie, postawach zarówno zwykłych mieszkańców getta względem RŻ [Rady Żydowskiej – przyp. H. Ch.], jak i jej personelu oraz wzajemnych relacjach. Ważnym celem było też wskazanie źródeł finansowania instytucji, wewnętrznych podziałów i napięć, uwikłania Judenratu w grabież mienia, a wreszcie w eksterminację /s. 8/.

W mojej ocenie, zaproponowane cele rozprawy merytorycznie dobrze oddają specyfikę badanej problematyki. Zabrakło mi jedynie szerszej próby wyartykułowania specyfiki badanego Judenratu, na tle funkcjonujących w innych gettach oraz analizy nie tylko relacji Judenrat w Lublinie – niemieckie władze cywilne oraz policyjne i SS – ludność żydowska ale również z polskim otoczeniem.

Autor rozprawy sformułował siedem hipotez badawczych. Najważniejsze z nich można ująć następująco:

1. Judenrat zapewniał ciągłość organizacyjną i personalną organów zarządzających sprawami żydowskimi;
2. Judenrat był dla Niemców wyłącznie instytucją fasadową a budowana przez nich iluzja normalności tylko pozornie dawała radnym i pracownikom Rady nadzieję na przeżycie i w miarę normalne funkcjonowanie;
3. płaszczyzny działania Judenratu były reakcją na sposoby traktowania Żydów przez władze niemieckie, obejmujące stygmatyzację, wykluczenie, eksploatację, grabież mienia, izolację oraz eksterminację;
4. tragiczne położenie ludności żydowskiej miało wpływ na zaostrzenie się wewnętrznych relacji w Judenracie. Realizacja partykularnych interesów, często kosztem osób gorzej sytuowanych,

prowadziła do pogłębiających się podziałów społecznych i eskalacji konfliktów w gettcie lubelskim;

5. Judenrat w Lublinie początkowo opieką obejmował przede wszystkim pozbawionych dobytku i wsparcia uchodźców, przesiedleńców oraz jeńców wojennych. Jednak szybko postępujące zubożenie miejscowej społeczności zmusiło go do przekierowania ograniczonych zasobów na wspieranie Żydów lubelskich;
6. działania badanego Judenratu ograniczały się przede wszystkim do Lublina, względnie zamiejscowych obozów pracy dla Żydów. Jedynie w określonych przypadkach obejmowały one obszar całego dystryktu a tylko niekiedy wykraczały poza jego granice.

W mojej ocenie charakter przyjętych hipotez, merytorycznie uzasadnionych, bardziej jest adekwatny dla kategorii tez. W części są one bowiem próbą potwierdzenia znanych już w literaturze wyników badań polityki antyżydowskiej III Rzeszy, w tym działalności Judenratów w innych gettach. Warto też było, podobnie jak i w przypadku celów rozprawy, wyartykułować problem specyfiki Judenratu w Lublinie w kontekście funkcjonowania takowych w innych miastach. Trzeba tu dodać, że w badaniach Autor uwzględnił szerokie spektrum czynników determinujących działalność Judenratu w Lublinie, a więc niemieckie koncepcje rozwiązania „kwestii żydowskiej”, sytuację ludności żydowskiej w Generalnym Gubernatorstwie oraz w samym Lublinie, gettoizację itp. Był też świadomy, że badany problem ma szersze odniesienia do koncepcji realizowanych przez III Rzeszę wobec ludności żydowskiej tak na ziemiach polskich jak i na terenie państw okupowanych lub z nimi sprzymierzonych.

We *Wprowadzeniu* Autor dokonał pogłębionej analizy stanu badań oraz obszernie omówił wykorzystane źródła. Co warto podkreślić, wykazał

się w tej materii dużą wiedzą, erudycją, m.in. szeroko skorzystał z możliwości nie tylko zarejestrowania ale i wartościowania tak literatury przedmiotu, wydawnictw źródłowych jak i archiwaliów. Zadeklarował przy tym wykorzystanie właściwych dla nauk o polityce metod badawczych, przydatnych w analizach poszczególnych zagadnień. Szkoda tylko, że ten ostatni, ważny w każdej rozprawie doktorskiej aspekt, potraktował w zasadzie w sposób tylko rejestrujący. Warto było w tym względzie podkreślić wybór politologicznego paradygmatu badania wybranej instytucji, co ma miejsce w recenzowanej rozprawie. Polega on ogólnie rzecz biorąc na uwzględnieniu w określonej kolejności kwestii dotyczących zdefiniowania pola badawczego, celów i założeń badawczych, potem uwarunkowań, celów i zadań badanego podmiotu, jego struktury, procesu decyzyjnego oraz form oraz kierunków działalności. Ważne są też wnioski z badań oraz artykulacja pytań – postulatów badawczych, czekających jeszcze na podjęcie.

Powyższe elementy paradygmatu, poza ostatnim, są obecne w pracy mgr. J. Chmielewskiego. Ma ona klarowny układ problemowo – chronologiczny. Rozprawa składa się z pięciu rozdziałów, przy czym dwa początkowe mają charakter wprowadzający. W pierwszym, przedstawiono zmieniającą się sytuację ludności żydowskiej w Generalnym Gubernatorstwie, ze szczególnym uwzględnieniem dystryktu lubelskiego, określono jej liczbę. Pokróctce omówiono także strukturę władz okupacyjnych, odniesiono się do procesu tworzenia Judenratów i wdrażania przymusu pracy, który od początku wpływał na sytuację Żydów.

Rozdział drugi traktuje o sytuacji Żydów w Lublinie do momentu likwidacji getta na Podzamczu. Scharakteryzowano tu społeczność żydowską z uwzględnieniem działań Gminy Wyznaniowej, przekształconej w styczniu 1940 roku w Radę Żydowską. Następnie skupiono się na lokalnie stosowanej wobec Żydów przemocy, ich eksploatacji, grabieży mienia i wykluczeniu

oraz napływowi uchodźców i przesiedleńców. Jako punkt zwrotny wskazano utworzenie w 1941 r. getta, omawiając panujące w nim warunki życia codziennego. Szczególną uwagę zwrócono na uwikłanie Judenratu w działania Niemców i konsekwencje tego dla ludności żydowskiej.

W rozdziale trzecim analizą objęto okoliczności utworzenia Judenratu, jego organy, strukturę, jak i obsadę personalną aparatu administracyjnego oraz jego sytuację. Omówiono źródła finansowania Rady oraz problematykę przymusowego jej udziału w grabieży mienia żydowskiego. Przedstawiono też stosunek Żydów do Judenratu.

W czwartym, najobszerniejszym rozdziale, szczegółowej analizie poddano pozostałe obszary działalności Judenratu: obieg dokumentów i korespondencji, opiekę społeczną, opiekę sanitarno–medyczną, eksploatację siły roboczej, ruch ludności, sprawy stanu cywilnego, sprawy mieszkaniowe i pomocy prawnej, sprawy gospodarcze, przemysłowe i budowlane oraz Służbę Porządkową. Tu należy dodać, że do każdej z tych sfer przyporządkowano właściwe im agendy Rady.

Ostatni, piąty rozdział, traktuje o działaniach Judenratu w najstraszniejszym dla Żydów lubelskich okresie - zagłady, w którą Niemcy z pełną premedytacją włączyli administrację żydowską. Omówiono przygotowania do likwidacji getta na Podzamczu, przebieg oraz skutki wysiedlenia, tworzenie getta wtórnego na Majdanie Tatarskim, pozorną w nim „stabilizację”, etapy jego likwidacji. W każdym tym tragicznym okresie nacisk położono na działania Judenratu, jego próby poprawienia losu Żydów, próby ratowania się członków jego personelu i pozostałej ludności. Tu Autor podkreślił, że ponieważ masowy mord miał wymiar totalny, los wszystkich Żydów, nie wyłączając radnych i pracowników Rady, okazał się być z góry przesądzony.

W mojej ocenie, Autor zaproponował jednolite kryterium podziału treści i zastosował go konsekwentnie. Ma to pozytywny wpływ na charakter jego rozważań. Stąd rzadko zdarzają się powtórzenia – poza odniesieniami ogólnymi - przeskoki merytoryczne i chronologiczne, zaś treść rozdziałów koresponduje z ich tytułami itp. Tu chcę podkreślić i powtórzyć, że przyjęta konstrukcja rozprawy bazuje na politologicznym kanonie badania wybranego podmiotu/institucji oraz realizowanych przez niego/nią zadań. W mojej ocenie zastosowane ujęcie ma charakter właściwy dla nauk o polityce i administracji, okazało się też być optymalne. Tu dodam, że w mojej ocenie jest to dobry przykład właściwej współpracy Autora – doktoranta z Promotorem.

4. Wartość merytoryczna pracy.

Rozprawa doktorska mgr. J. Chmielewskiego jest udaną próbą realizacji przyjętych założeń badawczych. Poprawnie zanalizował ~~o~~ on kolejnych rozdziałach sytuację ludności żydowskiej pod okupacją niemiecką tak w Generalnym Gubernatorstwie jak i w Lublinie, odniósł się do uwarunkowań, zasad i instrumentów polityki antyżydowskiej, w ujęciu tak ogólnym, regionalnym jak i lokalnym. Scharakteryzował i zanalizował proces tworzenia tytułowego Judenratu, jego zadania, strukturę, obsadę personalną. Wreszcie, co jest istotą i wartością zasadniczą rozprawy, dogłębnie zanalizował najważniejsze formy aktywności badanej instytucji, konfrontując osiągnięte rezultaty z istniejącymi możliwościami, które w całości zależały od polityki władz niemieckich. Wskazał tu na płaszczyzny działalności Judenratu, meandry administracyjne, kadrowe i finansowe, przedsięwzięcia poszczególnych struktur wewnętrznych. Zakończył rozważania rekonstrukcją i oceną działalności Judenratu w okresie likwidacji getta w

Lublinie.

W mojej ocenie, o wartości rozprawy przesądza sposób potraktowania badanych zagadnień oraz poczynione w tym kontekście ustalenia. Przeprowadzone i zaprezentowane analizy potwierdziły w całej rozciągłości założenia badawcze. Pisząc o tragicznym i przerażającym losie ludności żydowskiej starał się zachować pełny obiektywizm, wskazywać na brutalne działania hitlerowców, faktyczną marginalizację merytoryczną Judenratu, atmosferę funkcjonowania getta i tłące się nadzieję, że chociaż dla niektórych jej mieszkańców jest szansa na ocalenie. Niestety, były to płonne nadzieje. Stało się coś co było nie tylko dla Żydów niewyobrażalne - nastąpiło prawie całkowite unicestwienie narodu żyjącego pod okupacją niemiecką i częściowo w państwach satelickich.

Zaprezentowane w rozprawie fakty, rozważania i oceny nie budzą moich zastrzeżeń. Autor wykazuje się dużą wiedzą, erudycją, umiejętnie konfrontuje dokumenty, opinie i sądy, poprawnie wartościuje skomplikowane zjawiska i procesy. Niekiedy ma się nawet wrażenie, że pozostając „pod urokiem” pozyskanych źródeł, szczególnie pierwotnych, zbyt szczegółowo traktuje niektóre kwestie, przez co szczegółowe informacje zamiast wyjaśniać czasem utrudniają lekturę. Przywoływane liczne dane i zestawienia, ze względu na swoją komplementarność, pozwalają jednak na uchwycenie podstawowych prawidłowości i ujęcie ich procesualnie. W konsekwencji, według mnie, Autorowi udało się ustrzec uproszczeń a jego sądy i konkluzje są przemyślane i poparte źródłowo.

5. Dobór i wykorzystanie źródeł.

Rozważania mgr. J. Chmielewskiego oparte zostały na bardzo solidnej bazie źródłowej. Wykorzystał on tak liczne archiwalia, dokumenty,

wydawnictwa źródłowe jak i bogatą literaturę przedmiotu. Podstawowe znaczenie miały zbiory archiwalne, w tym materiały Archiwum Państwowego w Lublinie, w którym przechowywane są akta dotyczące miejscowych Żydów. Podstawę jego rozważań stanowią akta lubelskiej Rady Żydowskiej. Autor sam tu podkreśla, że na tle spuścizny innych Judenratów w Generalnym Gubernatorstwie, ta z Lublina wygląda imponująco, pomimo, że nie jest kompletna. Dla przykładu, protokoły posiedzeń Rad Żydowskich zachowały się w całości tylko w przypadku Lublina oraz Białegostoku. Oprócz nich przetrwała część innych materiałów wytworzonych głównie przez różne jednostki organizacyjne lubelskiej Rady Żydowskiej, w tym raporty, zestawienia statystyczne, ogłoszenia, apele, ale także korespondencja z władzami niemieckimi, Zarządem Miejskim oraz innymi Judenratami oraz instytucjami żydowskimi. Pozwoliło to Autorowi na dość szczegółową rekonstrukcję struktury i działalności Judenratu w Lublinie,

Kolejną grupę akt z lubelskiego archiwum, które w istotny sposób uzupełniają materiały Judenratu, stanowią dokumenty z zespołów: Gubernator Dystryktu Lubelskiego, Starostwa Powiatowe i Miejskie w Lublinie, Akta Miasta Lublina. Bardzo przydatne okazały się również zbiory Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku, Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, zasoby Instytutu Pamięci Narodowej i wielu innych placówek archiwalnych oraz bibliotecznych. Autor sięgnął także do okupacyjnej prasy: „Gazety Żydowskiej”, „Nowego Głosu Lubelskiego”, „Krakauer Zeitung” oraz licznych wydawnictw źródłowych, artykułów, monografii i opracowań.

Nie ulega dla mnie żadnym wątpliwości, że wykorzystane źródła są bardzo bogate, zostały dobrze dobrane i wykorzystane, widać też pogłębioną ich krytykę wewnętrzną. Także sposób ich ujęcia w „Wykazie źródeł” w nie budzi zastrzeżeń. Tu dodam, że w mojej ocenie, krytyczne podejście do stanu

badania i umiejętność prezentacji wykorzystywanych źródeł to ważne cechy konstytuujące każdego solidnego badacza.

6. Strona formalna rozprawy.

Od strony formalnej rozprawa prezentuje się bardzo dobrze.

Sformułowanie tytułu rozprawy uważam za optymalne - uwzględnia on trzy zasadnicze kryteria: merytoryczne, geograficzne oraz chronologiczne. W tym ostatnim wymiarze ujmuje okres funkcjonowania tytułowej Rady Żydowskiej w Lublinie.

Język i stylistyka zastosowane w pracy pozwalają mi stwierdzić, że Autor nie miał trudności w wyrażaniu swoich przemyśleń w formie pisemnej, co jest o tyle istotne, że korzystał z dużej liczby źródeł archiwalnych, wymagających krytycyzmu oraz opracowania. Stosunkowo rzadko zdarzają się błędy stylistyczne, choć niekiedy brakuje Autorowi konsekwencji w stosowaniu trybu, czasu i osoby. Przypisy są bardzo liczne i różnorodne, w zasadzie poprawnie sporządzone, oddają erudycję Autora, świadczą o opanowaniu warsztatu politologa. W przypadku przypisów wskazuję na dwa drobne uchybienia: niekonsekwentnie stosuje on skróty imion autorów wykorzystywanych publikacji, ma też problem ze skróceniami opisów bibliograficznych. Konkretnie rzecz biorąc, nie rozróżnia on skrócenia opisów w przypadku wykorzystywania jednej lub kilku prac danego autora. Poprawnie sporządzony został *Wykaz źródeł* – ta część pracy często sprawia trudności nawet doświadczonym badaczom. *Wprowadzenie* zawiera wszystkie przyjęte w metodologii badań politologicznych elementy i odniesienia, także ich kolejność jest zachowana. *Podsumowanie*, w mojej ocenie, za bardzo powtarza konstatacje ujęte w pierwszej części *Wprowadzenia*, ma zbyt ogólne wnioski, nie eksponuje specyfiki

funkcjonowania badanej Rady – na tle innych Judenratów. Nie zawiera też postulatów badawczych czekających jeszcze na podjęcie.

7. Wnioski.

Po lekturze rozprawy nie ulega dla mnie wątpliwości, że:

- Autor podjął oryginalny problem naukowy a realizując go wykazał się umiejętnością samodzielnego prowadzenia pracy badawczej oraz wiedzą metodologiczną i teoretyczną właściwą dla dyscypliny nauki o polityce i administracji;
- rozprawa wnosi bardzo dużo do stanu badań politologicznych w zakresie polityki antyżydowskiej III Rzeszy oraz Holocaustu, wprowadza do obiegu naukowego nowe źródła i ustalenia, właściwie porządkuje i systematyzuje zagadnienie;
- zaprezentowane analizy, z wykorzystaniem paradygmatu właściwego dla nauk o polityce i administracji, zostały oparte na bardzo bogatej bazie źródłowej, z wykorzystaniem archiwaliów i innych źródeł pierwotnych, które poddano pogłębionej krytyce naukowej.

Biorąc powyższe pod uwagę, nie ulega dla mnie wątpliwości, że praca mgr. Jakuba Chmielewskiego pt. *Judenrat w Lublinie (1940 – 1942)*, spełnia wymogi właściwe rozprawom doktorskim, określone w ustawie z dnia 20 lipca 2018 roku *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce* (D.U. 2018, poz. 1667 z p. zm.) oraz ustawie z dnia 14 marca 2003 roku *o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki* (D.U. 2003, Nr 65, poz. 595 z póź. zm./.

Niniejszym stawiam wniosek o przyjęcie rozprawy i dopuszczenie do jej publicznej obrony.

